

BOLGÁR DÁNIEL

ORBÁN BALÁZS ORIENTALIZMUSA

■ Orbán Balázs nemcsak a magyar nemzeti és a székely regionális emlékezetben, hanem az irodalom-, néprajz- és történettudományos feldolgozásokban is Székelyföld leírójaként és csakis Székelyföld leírójaként kap szerepet. Orbán Balázs, a keleti utazó, az orientalista régen el lett felejtve,¹ legfeljebb szövegválogatások megjelentetésére tellett,² és amennyire tudom, még a magyarországi keletkutatás tudománytörténete sem vállalkozott arra, hogy komolyan számot vessen az életműnek ezzel a részével. Pedig Orbán *Utazás Keleten* című,³ több kötetben, még *A Székelyföld leírása*⁴ előtt megjelent munkája már csak terjedelménél fogva is jelentős tényezője a magyarországi romantikus orientalista korpusznak. Persze ebben nincsen semmi meglepő: a kulturális kánonok képződése nemcsak az emlékezésre érdemes tudós fők, írói alkatok és államférfiúi életpályák kiválogatását jelenti, hanem életmunkásságuk megtisztítását is. És hogy néz az ki például, hogy a legnagyobb székelyt holmi szentföldi zarándoknok utáni koslatás kötötte le,⁵ ahelyett hogy mondjuk, a havasok szépségét énekelte volna meg, ráadásul ezt még közölte is olvasóival. Nincs az a nemzet és nemzeti tudomány, amelyik szívesen emlékezne meg ilyesmiről!

Csakhogy Orbán orientalistikájáról nem lehet ilyen könnyedén megfeledezni, hiszen a szakirodalomból is ismert, hogy *A Székelyföld leírásán* végigvonul a keletiség fogalma iránti érdeklődés, következőképp az Orbán által keleti utazása nyomán írt munkák kulcsot adhatnának a nagy, kanonizált opusz újraértéséhez is. Kósa László *A magyar néprajz tu-*

dománytörténete című munkájából idézem: „Rengeteg ellentmondás feszült a Kelet iránti, föllobbant érdeklődésben. Szemléletes példa Orbán Balázs, aki még romantikus ihletéstől lelkesen utazta be fiatalon, az 1850-es években a Közel-Keletet. [...] Családi nosztalgiával is átítatottan annyira tapadt »Kelet varázsához«, hogy az egyébként forradalmi demokrata eszméket magába szívó, huzamosabban Nyugat-Európában élő ember, később Erdélyben járva, amely a klasszikus nyugat-európai szellemi és társadalmi áramlatok egyik legkeletibb elterjedési területe, állandóan keletre mutató emlékekre vélt rátalálni.”⁶

Hogyan lehetne felfejteni ezt az első pillantásra zavarba ejtő ellentmondásos-ságot? Valóban csak arról lenne szó, hogy Orbán Balázst, ezt a mélységesen nyugatias gondolkozású embert személyesen elbűvölte Kelet mesevilága? Vagy valami fajsúlyosabb jelentése is lehet ennek a Kelet iránti érdeklődésnek? Én azt hiszem, lehet. Kósa megállapításai mögött ugyanis ott rejlik egy burkolt hipotézis, amely így bontható ki: Orbán Balázs gondolkodásában, de legalábbis *A Székelyföld leírásában* nem működik a saidi értelemben vett orientalizmus.

Mivel Orbán életművét egyáltalán nem szokás ebben a kontextusban vizsgálni, talán érdemes itt megállni egy pillanatra, és röviden meghatározni, mi mindent is takar az orientalizmus fogalma. Egyfelől jelenti az európai szemszögből keletre eső világgal foglalkozó tudományágat, a keletkutatást. Másfelől viszont az ebben a tudományágban leglátványosabban megnyilvánuló, itt leg-

Elhangzott 2010. április 17-én Székelylengyelfalván, az Orbán Balázs halálának 120. évfordulójára rendezett konferencián. Köszönöm Sári Szabó Katalinnak, hogy többször is megvitatta velem téziseimet.

könnyebben megfigyelhető keletiséggel kapcsolatos nyugati előfeltevéseket tartalmazó diskurzust jelöli, amelyeknek sajátos premisszáira Edward Said mutatott rá nevezetesen, 1978-ban megjelent *Orientalizmus* című munkájában.⁷ Az orientalizmus ebben a megközelítésben az a fajta, a 18. századra kiformalódott – Said szerint egyeduralgkódó – nyugati beszéd a Nyugaton kívüli világról, amely becsméri, sőt leigázza, irracionálisnak láttatja a Keletet, nyilvánvalóként mutatja fel a Nyugat felsőbbrendűségét, és legfeljebb romlatlan vademberségében vagy hajdani dicsőségében hajlandó elismerni a keleti embert. Ez a hatalmi diskurzus azonban hiába beszél folyton a keletiről, mégis „sokkal többet árul el a »mi« világunkról, mint a Keletről”.⁸ Az orientalista alapállású európaiak ugyanis igazából nem a Kelet iránti elmélyült érdeklődés vezérli, hanem a nyugati inverzeként megalkotott, tehát a radikális idegenséget képviselő, homogén keletit csupán felhasználja arra, hogy visszaigazolják a Nyugat önképét.

Feltehető-e, hogy Orbán Balázs nem nevezhető ebben az értelemben orientalistának? Amit eddig elmondtunk róla, az alapján fel. Hiszen Kósa László felvetése szerint Orbán Balázs *A Székelyföld leírásában* nem becsméri a Keletet, hanem épp ellenkezőleg, nagyra tartja, vonzódik hozzá, hiszen saját szülőföldjén, Székelyföldön leli meg a keletiség jegyeit. És ebből kitetszik, hogy az orientalizmus másik sajátossága is hiányozni látszik a műből: Orbán nem a „mi” oppozícióját látja a Keletben, nem mint radikálisan idegent tartja alkalmasnak arra, hogy saját közösségének minéműségét kifejezze, hanem éppenséggel mint hasonlót.

És ha ez igaz, az a saidi koncepció érvényességét is érinti. Said mindvégig úgy beszél az orientalista diskurzusról, mint a maga tökéletességében brit és francia földön kifejlő, de végső soron mégis összeurópai jelenségről, azaz miközben a szimbolikus földrajz egyik végletét kritizálja, a másik végletét alkalmazza, vagyis jellegzetesen okcidentalista módon jár el, amennyiben az ő szemében pontosan

olyan egynemű a Nyugat, mint az általa vádolt orientalisták szemszögéből a Kelet.⁹ Egy ízben azonban fel is sorolja, mely országok alkotják az orientalizáló „kemény magot”: „a franciák és a britek – hozzájuk némiképp hasonlóan, ám szerényebb mértékben a németek, oroszok, spanyolok, portugálok, olaszok és svájciak az [...] orientalizmusnak nevezett, nagy múltra visszatekintő hagyomány örökösei.”¹⁰ Európa azon országai, amelyek sem nem voltak gyarmatosítók, sem nem fekszenek a kontinens nyugati felén, kimaradtak a felsorolásból. És ilyen állam volt Magyarország is. Lehetséges, hogy a nyugati világ keleti végén fekvő országban, annak is a legkeletibb szegletében, Székelyföldön a Nyugat–Kelet világértelmező dichotómia érvényben volt, de tartalmát tekintve a visszájára fordult, azaz a Keletre osztották a pozitív hős szerepét? Vajon nem lehet, hogy Saidnak nincs igaza, és igenis van a Kelet értésének egy sajátosan kelet-közép-európai, netán magyar, sőt, egyenesen székely, de mindenképpen „Orbán Balázs-i” mintázata?¹¹ Ezekkel a kérdésekkel vágtam bele az életmű szimbolikus földrajzi¹² vonatkozásainak vizsgálatába.

Utazás Keleten

■ Ha az Orbán 1846-ban családi ügyek miatt kezdődő útjáról beszámoló *Utazás Keleten* a mű korabeli recepciója felől értelmezzük, kissé csalódottak lehetünk, mert abból úgy tűnhet, talán nincsenek is az életműnek ilyesfajta vonatkozásai. Az Arany János szerkesztette *Szépirodalmi Figyelő* 1861. évi évfolyamában egy álnév alatt publikáló recenzens¹³ ugyanis azért róta meg szigorúan Orbánt, mert – mint mondja – „e munkában többnyire nem azt találjuk, amit keresünk”. És hogy mit keresett a kritikus? „Vannak ugyan a műben festői leírások; de minden léptenyomon elárulják, hogy a szerző [...] szert elábrándozni, a holdat, napot stb. leírni, mely mindenütt ugyanaz, s nem jellemezhet idegen tájat [kiemelés tőlem – B. D.]” „Leírás helyett elbeszélés, szemlélet helyett emlékezet a betanult történeti

adatokból, s végre geographia helyett történelmi vázlatok.” Márpedig „a geographiai viszonyok nem azért fontosak, mivel pl. Rhodusnál, Samosnál stb. nagy tengeri vagy rajtok nagy szárazsi csata volt, hanem azon befolyásánál fogva, melyet az emberi szokásokra, intézményekre és az emberi természetre is gyakoroltak”. Azaz a recenzens, bizonyos – m. – azt hiányolja, hogy Orbán nem veszi észre: az általa bemutatott táj alapvetően más, mint az otthonos, ami miatt adekvát módon csak is idegenségén, jelesül térbeli pozícióján, geográfiáján keresztül, tehát a keleti és a nyugati világ között húzódó esszenciális határvonalhoz képest érthető meg. Vagyis egy keleti társadalom jellegének magyarázatát a *Szépírodalmi Figyelő* szerzője szerint nem annak a társadalomnak a történelmi fejlődésében kell keresni, mint ahogy Orbán teszi, hanem tőlünk mért távolságában és ennek értékvonzataiban, ahogy azt a következetes orientalisták tették. És a kritikus jól látta, hogy Orbántól távol állt ez a szemlélet: amint Orbán Balázs megérkezik egy újabb városba, szigetre, hegységbe, belekezd az ott élő nép történelmének felmondásába, de úgy, hogy ha a személy- és helynevek nem árulkodnának ismeretlen hangzásukkal, meg nem mondaná senki, hogy nem egy német fedelemség históriáját olvassa egy európai történettudós tollából. Orbán megírta a történelem nélküli népek történetét akkor, amikor szinte minden európai természetesen vette, hogy igenis léteznek történelem nélküli népek – ez okozza egykorú művelt olvasójának elégedetlenségét. Úgy tűnik tehát, Orbán Balázs szemléletéből nemcsak az orientalizmus, hanem mindenféle szimbolikus földrajzi látásmód hiányzik. A társadalmi teret homogénnek észlelte, ugyanúgy akarta megérteni Bejrútot, mint ahogy Bayreuthot volt szokás.¹⁴

A recenzens azonban némiképp túlzott. Az *Utazás Keletnek* vannak olyan részletei, mégpedig a történetiekhez képest kétségtelenül tömörebben fogalmazott földrajzi szakaszok, amelyek más mutatnak. Ne is menjünk messzire, csak

keljünk át Orbánnal a Kárpátokon a Tömösi-szoroson keresztül, és nézzük meg, hogyan ír a későbbi Regátról, vagy ahogy ő hívja, Oláhországról.¹⁵ Az ottani népet éppúgy rondának nevezi, mint az útba eső csárdákat, sőt a legtöbb épületet. Lomhaságot, indolenciát, tunyaságot, otrombaságot, rongyosságot, rossz kinézetet, bágyadt tekinteteket, szellemi műveletlenséget fedez fel, ahová csak tekint. Gondolhatjuk persze, hogy mindez nem a keletivel, hanem a román paraszttal szembeni megvetést hivatott kifejezni, ám ez a gyanú indokolatlan. Egyszerűen szó szerint ugyanezek a fordulatok ismétlődnek a balkáni, a kis-ázsiai, a közel-keleti és az észak-afrikai vidékek leírásánál is. A palesztinok kapcsán például ezt olvasuk: „nyomorult sárkunyóhokban laknak, melyek mellett a mi disznóolaink fényes paloták.”¹⁶ Másfelől Orbán explicite keleti, nem pedig román sajátosságának értelmezi Oláhország lepusztultságát. Csak egy példát hadd hozzak erre: Ploiești-en „el van [...] egészen ömölve azon rendetlenség és rondaság, mely a keleti városoknak főjellemé.”¹⁷

Az *Utazás Keletnek* megnyitó, Dózsa Dánielnek szóló ajánlás azonban nem ilyen egyértelműen veti meg leírása tárgyát. Az ajánlásnak rögtön az első mondatában a nagynak, a csodásnak és a titokszerűnek a szülőföldjeként, az emberi nem művelődésének bölcsőjeként azonosítja a Keletet, bár az egykori műveltség e helyszínét a mostani művelt népekkel, a Nyugattal állítja szembe.¹⁸ Orbán tehát jellegzetesen orientalista közhelyekkel hozakodik elő, csak hogy ezekből tendenciózan a Keletet legkedvezőbb színben feltüntető toposzokat válogatja ki. De ennél is fontosabb, hogy már itt, az ajánlásban jelzi, hogy saját nemzeti közössége, a magyarok számára különös jelentőséggel bír minden, ami keleti, mivel egyrészt a magyarság „ősapái dicső hazáját” is látja ebben a világrészben, másrészt – ha jól értem, Magyarország fekvésénél fogva – a magyarság átmeneti helyzetben van Kelet és Nyugat közt, így e nemzetnek hivatása, hogy közvetítő legyen a két világtáj

között.¹⁹ Azaz ha másodlagos jelentőséggel is, de megjelenik a szimbolikus geográfiai nézőpont a szövegben,²⁰ a szerző igenis felismeri, hogy egy különmemű világban jár. Ám azt nem merném megállapítani, hogy Orbán számára a Kelet vagy a Nyugat áll-e előbb a világtájak hierarchiájában, azaz hogy orientalista vagy épp okcidentalista látásmóddal van-e dolgunk, hisz még az is kérdéses, hogy az a „mi”, akiknek nevében az elbeszélő szól, vajon a világ nyugati vagy a keleti feléhez tartozik-e.

A Székelyföld leírása

■ A *Székelyföld leírásában* azonban nemhogy jelen van a szimbolikus földrajzi, vagyis a térnek társadalmi és kulturális jelentést tulajdonító megközelítés, hanem – merem állítani – egyenesen arról szól. T. Szabó Levente egy izgalmas tanulmányában fejti ki, hogy Orbán Balázs nem egyszerűen leírja a székely vidéket, hanem jelentéseket ír bele, értelmet ad a tájelemeknek és a néprajzi jellegzetességeknek. Ám ezt nem légtüres térben teszi, hanem – más 19. századi szerzőkhöz hasonlóan – egy régiók, illetve a kisebb régiók és a nagyobb egységek között tételezett versengés keretében.²¹ Orbánnál ez három versengést is jelent, és nála természetesen mindegyikben saját közössége a nyertes, vagy legalábbis az ellenfelekkel egyenrangú. Az egyik a nemzetek között folyik összeurópai, sőt globális szinten. Amikor példának okán egy óriási galambfalvi tölgyfáról emlékezik meg, azt állítja, hogy „párja nemcsak honunkban, de talán egész Európában nincsen”,²² vagy idézhetem rögtön a mű első mondatát is: „alig van ország, mely több természeti, történelmi és népéleti kincssel bírna”.²³ A második versengés akörül zajlik országos szinten, hogy melyik régió képviseli autentikusabban a nemzeti egységet, azaz melyik a tipikus magyar nemzeti táj. Erre is lássunk egy idézetet: „Nem akarjuk elvitatni itt a délibábos pusztának, a határtalanság ezen jelképének nagyszerűségét, költőiségét: de a hegyes havasos vidéknek is megvan tagadhatlanul érdeme,

megragadó szépsége. Ott örökös egyformaságban szövődnek egymásba az egy küllemű lapályok, a nap visszatükrözés nélkül kel és hanyatlik le. Itt minden nyomon változik a láthatár, minden percben más küllemű vidék s szép kilátás változkodó panorámája ragadja meg a figyelmet, gyönyörködteti a szemet és lelket. Ott lomha iszapos folyók nyújtóznak egykedvűleg zajtalanul a szomjas homokbuckák közt; itt vígan nyargaló kristálytiszta patakok csörtetnek le.”²⁴ A harmadik vetélkedés pedig Erdély népei között folyik a civilizációs elsőségért. Például: „mikor a darócztit [ti. a templomot] a műveltnek kürtölt szászok megcsonkítják s elidomtalaníták, akkor a dersit a barbárnak kiáltott székely sértetlenül meg tudta tartani”.²⁵

A kérdés mármost az, hogy ebben a bonyolult szimbolikus geográfiai mintázatban – ebben a folytonos, mondhatni, bizonyítási kényszerben – a székelyek kiválósága nyugatisággként vagy keletiségként értelmeződik-e, már ha kap egyáltalán ilyen, az orientalizmus szempontjából releváns jelentést. Az előszó igen egyértelműen fogalmaz. A magyarokról (egyben a hunokról) így nyilatkozik: „A szabadságvesztett Nyugotnak Kelet e hős fiait meghozák az újjászületés elemeit, megsemmisíték a múltat, elegyengeték a jövő utait, s Európa elvénuült törzsébe új termő ágat oltának, mely csakhamar meghozá a szabadságnak üdvös gyümölcseit, mert Ázsia e kibocsájtott népraja kitombolván magát, el- és újból visszatérve e megkedvelt, e küzdteréül kijelölt hazába, miután a népek felbomlott egyensúlya a zsarnokság romjai felett helyre állt, ők is letelepültek s elfogadták a helyzetök igényelte keresztény vallást, nyugati szokásokat és műveltséget, s itt a művelt világ, a polgárosodott társadalom véghatárainál, a szabad intézvényeknek hatalmas előőreiként álltak annyi vészes századokon át, és áldozták legnemesebb véréüket a fenyegetett szabadság és polgárosodás oltalmára.” „Szép és nemes volt e hivatás, dicső és magasztos a szerep, melyet a magyar nép Európa történelmében játszott;

saját érdekeit, fajrokonságát tagadta meg, hogy az új haza által tesvéresült népek polgári és vallási szabadságát oltalmazza az eltiprással és elizapodással fenyegető ozmanizmus ellen. Ázsia szülöttjei Ázsia vészes viharai ellen fedezték Európát...²⁶ Vagyis a magyarság – magán felülemelkedve – a nyugati világ részévé vált, és különleges értéke éppen abban áll, hogy Kelettel szemben védelmezi a Nyugatot, azaz a civilizációt. És hogy hogyan viszonyul Székelyföld ehhez a magyar nemzeti hivatáshoz? „Lacedemonja ez hazánknak, mely Árkádia szépségével bír, melynek dicső népe a spártaiak erényével van felruházva. Fellegvára s hatalmas védvonala az e hazának, hol hősiesség és hazaszeretettel felvértezett keblek alkotnak, miként Spártának, megívhatlan élő falokat, s bizonytalannak nekünk dicső leonidási példánk, van Termopilánk, Marathonunk és Plateánk...”²⁷ Azaz Székelyföld úgy viszonyul a magyar hazához, miként Spárta az Ázsiával vívó Hellászhoz: a magyar nemzeti értékek, az elhivatottság a nyugati civilizáció védelmezésére a lehető legnagyobb töménységben a székelyek körében nyilvánul meg.

Ha belelapozunk *A Székelyföld leírásának* köteteibe, akkor azonban azt kell tapasztalunk, hogy a helyzet ismét bonyolultabb, mint elsőre gondoltuk. A szövegben valóban jelen vannak azok az utalások, amelyek azt hivatottak bizonygatni, hogy nem marad el a magyar és a székely anyagi és szellemi műveltségben a többi civilizált, európai néptől, egyszóval, hogy nyugati. De van egy másik rétege is a textusnak, ugyanis legalább ilyen gyakran Székelyföld keleties különlegességéből fakadó elsőbbségére hivatkozik Orbán. Ilyennek tekinthető az, hogy amiben csak lehet, a hun, illetve úgymond rabonbáni korszak emlékét véli felfedezni, aminek révén a székely nép ősiségét mutatja fel. De az is, hogy amikor a székely tájat leírja regékkel, rendre ugyanazokat a szófordulatokat használja, mint amelyeket az *Utazás Keletenben* használt az akkor beutazott térség mesei jellegének kiemelésére. Mellesleg talán éppen

ez a tündérországra emlékeztetően megrajzolt Székelyföld Orbán munkájának hatástörténetileg legjelentősebb eleme.²⁸ A székely népjellemet azonban expliciten is keletiesnek mondja. Ahogy például a székely várak eredetét kutatva fogalmaz: „meg volt a székelyekben is a keleti fajknál eltalálható hazaszeretettel és szülőföldhez való ragaszkodásnak azon magasabb érzete, mely még ma is fajunknak szebb tulajdonai közé tartozik.”²⁹

Az azonban, hogy Orbán mikor hivatkozik a keletiességre, és mikor a nyugatiasságra, egyáltalán nem tűnik rendszertelennel. A nyugatiasságról szóló mondatoknak hol a magyarság, hol a székelység az alanya. A keletiességre rámutató kijelentésekben azonban vagy rendre a székely az alany, vagy Orbán „a magyar, de főként a székely” fordulattal jelzi, hogy állítása érvényesebb a székelyekre, mint a magyarokra. Azaz úgy látszik, hogy a Székelyföldet Magyarországon belüli Oriensként ábrázolja.³⁰ Ez azonban egyáltalán nem oldja fel azt a dilemmát, amit már az *Utazás Keletenben* is megfigyeltünk. Mert amint ott sem lehet eldönteni, hogy vajon a keleti vagy a nyugati magyarság rendű-e, úgy *A Székelyföld leírásában* is ambivalens a szerző viszonya a két világtájhoz: a székely mint a magyar nemzet része nyugatiságában kiváló, a székely mint sajátosan székely keletiségében nő versenytársai fölé.

Akárhogy is Orbán nem talált erre a kérdésre megnyugtató feleletet *A Székelyföld leírásában*. Lehetnek egy nép karakterében keleties és nyugatias jegyek egy időben, de az nem lehet, hogy mindkettő értékesnek tételeződjék. A teret vagy értékmentesnek tekintjük, vagy ha nem, és kettéosztjuk a világot, akkor az egyik felét a másikinál értékesebbnek kell gondolnunk, választanunk kell a nyugatiság és a keletieség között. A Fehér-Nyikó vidékéről szóló szakaszban azonban van egy meglepő részlet, egy kreatív mentés, amely kiutat mutat ebből a gondolati zsákutcából: „a székelynél megvan a keleti népeknek azon sajátosága, hogy a természet éles ésszel, józan felfogással s egyenes lélek-

kel ruházta fel; oly szép, kellő kiművelés és fejlesztés által dicsővé, naggyá váló tulajdonok, minőkkel a nehezkesebb gondolkodású s lomhább véralkotó nyugoti népek nem bírnak.”³¹ És hogy mi ebben a meglepő? Hogy minden Európában ismeretes közhellyel szemben áll az, amit Orbán állít. Akkor is, most is a nyugati embert szoktuk józan felfogásúnak, éleseszűnek gondolni, és a keletit irracionálisnak, illetve lomhának. Az orientalizmusnak – hadd mondjam így – brutális változatát képviselő keletkutató, Vámbéry Ármin nagyjából egykorú művében például oldalakon keresztül ecseteli azt a szenvedést, amit neki a keleti emberek mérhetetlen lomhasága okozott utazása során.³²

Egyet-más Keletről

■ Hogy mi is a jelentősége ennek a néhány szokatlan tartalmú sornak, azt Orbán *Egyet-más Keletről és különösen a nőkről* című, a székelyudvarhelyi függetlenségi *Baloldalban* 1875-ben megjelent cikkéből³³ fejthetjük meg, amely olvasatomban – címe ellenére – tulajdonképpen kommentár *A Székelyföld leírásához*, amelyben a szerző megküzd a korábbi koncepciójában rejlő ellentmondással, újraértelmezi Székelyföld szimbolikus földrajzi pozícióját. A cikk nyitánya voltaképpen *A Székelyföld leírása* előszavának parafrázisa, ám azzal a döntő különbséggel, hogy itt minden visszajára fordul: a Kelet nem olyasvalami, ami veszélyezteti a Nyugatot, és amivel szemben védfalat kell képezni, hanem „minden, mi szent, mi kegyelt, mi drága az emberiségnek, keletről származik”.³⁴ Ennek a keleti műveltségnek fő forrása – most figyeljünk – az az antik Hellász,³⁵ ami *A Székelyföld leírásában* még Marathón, Thermopülai és Plataia, tehát az Ázsiával vívott csaták miatt volt fontos előképe a magyarnak. Székelyföld így Kelet Spártájává lényegül át.³⁶ A magyarság és székelység pedig nemhogy átáll keleti fajrokonai oldaláról a nyugati népek sorába, és utóbbiakat védelmezi előzőekkel szemben, hanem egész történel-

me során szoros kapcsolatot tart a Kelettel, képviseli ezt a keletiséget.³⁷ Orbán itt Magyarországot határozottan átsorolja a keleti világba, és ezt a keletiséget ropant értékesnek tételezi.

De mi a tartalma, mik is az értékei közelebről ennek a keletiségnek? Orbán egy történettel illusztrálja ezt. Annak idején Londonban szóba elegyedett egy törökkel, aki esztergályos mesterséget tanulni ment Angliába. Összebarátkoztak, a török megmutatta újdonsült cimborájának a munkáit, amelyek annyira elnyerték Orbán tetszését, hogy látni kívánta, hol tanulja az esztergályosságot. A török azonban Orbán legnagyobb meglepetésre nem egy ipariskolához vezette, hanem megállt az Oxford Streeten egy esztergályos műhely üveges kirakata előtt: ott leskelődve tanulta el a mesterség fortélyait, s az ott látott mozdulatokat utánozva dolgozott szállásán. Hogy értelmezi ezt Orbán Balázs? „Ím itt van a gyors felfogás és elsajátítás s az önerején való felemelkedés önérzetes embere...”³⁸ És folytatja: „A török faj, mint egyáltalában a keletről eredő népek, élénk ésszel, sebes felfogással s érző szívvel van megáldva; s ha nem oly iskoláztak is mint Nyugat nehezkesebb népei, de ezt előnyösen pótolja a könnyű felfogás, a látottak, hallottak gyors elsajátítása s azon vele született ösztön, ami mindig az emelkedés felé sarkallja.”³⁹ Íme, itt áll előttünk a keleti ember, ám épp ellenkező jellemmel, mint ahogy az orientalista szövegekben ábrázolják, majdhogynem a törekvő, észak-nyugat-európai vállalkozó polgár közképére formálva.

És Orbán még itt sem áll meg, hanem mindezt továbbvezeti a Székelyföldre: „vajon nem találjuk-e fel székelyeinkben is az ily tanulékonyságot, az ily látásból való elsajátítást,⁴⁰ vajon nem így tett-e a lövétei és szent-domokosi székely, ki addig nézte a vashámorokban és Szent Domokos rézbányáiban dolgozó cipszert, míg egyszer csak annak helyét elfoglalta, vagy azokat a gyepesi és jánosfalvi székelyeket, kik az olaszok kőfaragását és hídépítés mesterségét kinézték, s most azt

épp oly ügyességgel, de jóval olcsóbban úzik, s az olaszokat kiszorították közülünk.”⁴¹ Orbán tehát átsorolja hazáját Keletre, talán azt is lehet mondani, hogy azt éppoly Nyugat által gyarmatosítottak látja, mint amilyen akkoriban a keleti világ volt (lásd a cipszerek és az olaszok említését), a keletit nagyszerűnek tételezi, csak hogy felcseréli a neveket és a jelentéseket: amikor a keletit dicséri, olyasmit dicsér, amit nyugati jellegzetességnek szoktunk gondolni, a Nyugat önképét vetíti rá a Keletre.

Mindez bemutatható Orbán Baláznak a keleti család intézményéről ugyanabban a cikkben adott leírása példáján is. Orbán úgy látja, hogy a keleti szegényember és a középosztályi férfi esetében „a nő valódi élettárs, ki osztozik a férj minden bajában”.⁴² Mit gondol ugyanerről a korábban már ellenpontozásként használt Vámbéry? Vámbéry *Keleti életképek* című – különben igencsak élvezetes – könyvének egyik fő tézise, hogy a férfi és női világ éles kettéválasztása azt jelenti, hogy Keleten lényegében nem is létezik a nyugati családnak megfelelő társadalmi intézmény, nincs meg férfi és nő kölcsönös egymásrautaltsága, ami súlyos erkölcsi és civilizációs következményekkel jár. Mint mondja: Keleten „elszigeteltség és viszálykodás, jéghideg fonalakként húzódnak keresztül az egész családi életen és mindent megdermesztenek, sőt a család egész épületét alapjában megrendítik. Azáltal, hogy férj és nő a nap legnagyobb részét egymástól távol töltik, nemcsak az öröm és bánatbani részvétel s a társadalmi egyúthaladás az életen keresztül tétetik lehetlenné de magában a házban is, két különböző pártot képez férj és nő, mely között a vallási és polgári törvény áthághatatlan válaszfalat emelt, oly két pártot, mely a legjobb akarat mellett sem egyesülhet s nem is törekedhet soha egy és ugyanazon cél elérésére.”⁴³ Úgy tűnik, ez annyit jelent, hogy Keleten nincsen szeretet és társadalom, csak önzés és elkülönült individuumok vannak. A nyugati családot ezzel szemben szerinte férj és feleség minden tekintetben szoros

összeműködése jellemzi. Úgy látszik, hogy Orbán és Vámbéry ebben a kérdésben ugyanazt állítja, csak hogy amit Orbán a keleti családról mond, azt Vámbéry éppenséggel a nyugatról.

De van-e valamilyen tétje ennek Székelyföld értelmezését tekintve? Milyen viszonyban van Orbánnal a székely nő a keleti nővel? *A Székelyföld leírásában* ezt olvashatjuk: „a székely nők annyira életrevalók, hogy még faragni is tudnak, főleg havasos helyeken, hol kevés művelhető föld van, részt vesznek a férfiak minden terhebb munkáiban is, ők pástorkodnak. Hát nem árkádiai élet-e ez? Fűrnak faragnak, kádat, szuszékot, zsinelyt metszenek, fát hordanak, szekereskednek, szóval a férfival teljesen megosztják az élet terheit, amellet örök vidorak, kedélyesek, szépek is lévén, megédesítik, kedvessé teszik az életet, sőt ha szükség, még hőssökké is válnak a hon védelmére.”⁴⁴ Ugyanazt a kölcsönös függőséget ábrázolja itt Orbán férj és feleség között, amit *Egyet-más Keletről...* című cikkében a keleti családra jellemzőnek mond, és ott nem is mulasztja el, hogy rámutasson a székely család – nyugati mintájú – keletiségére. Így folytatódik a fentebb már idézett szakasz: „a nő valódi élettárs, ki osztozik a férj minden bajában. A falusi török nő éppúgy megosztja a mezei munka terheit a férjjel, mint a mi székely asszonyaink, s éppazért az alárendeltség e körökben nem is létezik; az együtt igazított közös baj megszüli az egyenjogúság érzetét.”⁴⁵ Az történik tehát, amit már az imént is láttunk: Orbán Balázs egy olyan keletit becsül nagyra, ami – ha hihetünk Vámbérynek – a Nyugat képére van megformálva, és ezt használja kulcsként saját közössége megértéséhez.

Kiinduló kérdésem az volt, hogy vajon orientalista volt-e Orbán Balázs prózája. Fejtegetéseimből talán kitűnt, hogy nem is olyan egyszerű választ adnom erre. Mert hol az volt, hol meg nem volt az. De ha csak szimbolikus geográfijának végkifejletét vizsgáljuk, akkor sem könnyű felelni. Nem volt orientalista, hiszen

a Keletet értékelte nagyobbra, azaz inkább okcidentalista lehetett. Csakhogy mégsem volt okcidentalista, mert a nyugati értékeket nevezte keletieknek, tehát mégis a Nyugat felsőbbrendűségében hitt, azaz mégiscsak orientalista volt. Nem tudom, hogyan nevezzük el ezt a gondolati konstruktumot. Mindenesetre felmerül a kérdés: vajon nem ez a rava-szul végzett önorientalizálás-e a közép-európai orientalizmus lényege? Annyira nyugatiak vagyunk, hogy még a különlegességünk értékét is csak hasonlóságként tudjuk megfogalmazni? Annyira erős a nyugati minta, hogy ha keletinek mondjuk magunkat, akkor a keletinek feltétlenül a Nyugat önképére kell emlékeztetnie? A feleletet nem tudom megadni, de érdemes lenne utánajárni.

Vegyünk észre azonban még valamit, ami talán fontosabb is, mint amire eddig jutottunk. Arra gondolok, hogy – érdekes módon – *A Székelyföld leírásában* és még inkább a hozzá fűzött kommentárban a Nyugat és a Kelet közti megkülönböztetés sokkal fontosabb elemzési eszköz, mint az *Utazás Keletenben*. Megkockázatom, hogy ez sajátosan magyar, közép-európai, szóval perifériás jelenség: itt az orientalizmus eszközkészlete nem elsősorban a messzi idegen, hanem

mindenekelőtt az otthonos megfogalmazásában bír jelentőséggel. Úgy tűnik, hogy a nyugat-európai útleírásnak megfelelő közép-európai műfaj nem az itteni utazók által készített útleírás, hanem az országleírás. Vagyis az itteni gondolkodók a saját szülőföldjüket értelmezik olyan eszközökkel, mint a nyugat-európaiak a távolit. Hogy érthetőbb legyen: míg például a saidi értelemben vett brit orientalistát az foglalkoztatja, mi a jelentése annak, hogy az ő hazája a világ nyugati felében van, és azért tesz távoli utazást, hogy ezt kiderítse, addig, mondjuk, egy székelyföldi orientalistának az a kérdés, hogy az ő hazája egyáltalán a világnak a keleti vagy a nyugati feléhez tartozik-e, ezért ő a szülőföldje szimbolikus földrajzának jár utána, azt utazza be a nyugatiságot és keletiséget szem előtt tartva. Azt állítom tehát, hogy amikor Orbán Balázs Szejkeről beszélt Lengyelfalvára, fontosabb dolgokat tudott meg Keletről és Nyugatról, mint amikor Kairó utcáin korzózott. Orbán Balázs esete ilyenformán arra utal, hogy a magyar orientalizmus nem is annyira a keletkutatók, hanem a megyemonográfiák, népismereti művek, helységnevtárak, egyszóval a honismereti munkák szerzőinek sorai közt kell keresni.

■ JEGYZETEK

1. Az általam ismert egyetlen kivétel Dupcsik Csaba rövid elemzése Orbán Balkán-képéről: Dupcsik Csaba: *A Balkán képe Magyarországon a 19–20. században*. Teleki László Alapítvány, Bp., 2005. 52–54. A továbbiakban: Dupcsik Csaba 2005.
2. Lásd Orbán Balázs: *Sztambultól Szejkéig*. Válogatott írások. (Szerk. Balázs Ádám) Csokonai Kiadó, Debrecen, 1990; Orbán Balázs: *Törökországról s különösen a nőkről*. Orbán Balázs török tárgyú írásai. (Szerk. Steinert Ágota – Fodor Pál) Terebess Kiadó, Bp., 1999.
3. Orbán Balázs: *Utazás Keleten*. I–VI. kötet. Stein János bizománya, Kvár, 1861. A továbbiakban: Orbán Balázs 1861.
4. Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti s népismereti szempontból*. I–VI. kötet. Ráth Mór, Pest, 1868–1873. A továbbiakban a mű internetes kiadására hivatkozom.
5. Orbán Balázs 1861. II. kötet. 164.
6. Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Osiris Kiadó, Bp., 2001. (Második kiadás.) 89–90.
7. Edward W. Said: *Orientalizmus*. (Ford. Péri Benedek) Európa Könyvkiadó, Bp., 2000. (Eredeti megjelenés: 1978.) A továbbiakban: Edward W. Said 2000.
8. Edward W. Said 2000. 29.
9. Az okcidentalizmus fogalmára lásd James G. Carrier: *Introduction*. In: *Occidentalism: Images of the West*. (Ed. James G. Carrier) Oxford University Press, Oxford – New York, 1995. 1–32; Ian Buruma – Avishai Margalit: *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*. Penguin Press, New York, 2004. Ennek rövidebb változata magyarul: Ian Buruma – Avishai Margalit: *Okcidentalizmus: az iszlamista forradalom hitvallása*. (Ford. Takács Ferenc) *Kritika* 2002. 5. 7–1.; Dupcsik Csaba 2005. 21.
10. Edward W. Said 2000. 9.
11. Már jóval Said előtt is felmerült, hogy a magyarországi keletkutatás sajátos Kelet-képpel rendelkezik. Lásd erre Staud Géza: *Az orientalizmus a magyar romantikában*. Terebess Kiadó, Bp.,

1999. (Eredeti megjelenés: 1931.) Staud fejtegetése oda konkludál, hogy „a keleti őshaza a magyar orientalizmusnak uralkodó képzeté”. Simon Róbert a goldziheri életmű különösségét az orientaliztikában az életutat magyarországi társadalomtörténeti kontextusába helyezve igyekszik megérteni (Simon Róbert: Goldziher Ignác. Vázlatok az emberről és tudósról. Osiris Kiadó, Bp., 2000). Dupcsik Csaba (Dupcsik Csaba 2005) a magyarországi modern Balkán-képről írt monográfiát. A honi orientalizmus különös vonásainak azonosításával kísérletezik Fosztó László: Magyar orientalizmus. Regio 2001. 1. 254–255. Saját gondolkodásának köztességét elemzi a Nyugat–Kelet dichotómia kapcsán Hadas Miklós: Óriási szükség volna arra, hogy a magyar történettudomány a nemek közötti viszonylatok és a férfibeállítódások tudatos dekonstrukcióját elvégezze... (Az interjút készítette Bolgár Dániel – Papp Gábor) Sic Itur ad Astra 2008. 58. 17–20. A lengyel orientalizmus sajtóságaihoz lásd Orientalism and Occidentalism: Where do the Central Europeans stand? The Sarmatian Review 2002. 2. (<http://www.ruf.rice.edu/~sarmatia/402/222take.html> – utolsó letöltés: 2010. május 10.)
12. E kutatás irány legfontosabb munkái Said (Edward W. Said 2000) kötetén kívül kívül: Larry Wolff: *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of Enlightenment*. Stanford University Press, Stanford, 1994; Maria Todorova: *Imaging the Balkans*. Oxford University Press, Oxford – New York, 2009.
13. – m. –: Értesítő. Utazás keleten. Első kötet. [Recenzió.] Szépirodalmi Figyelő 1861. 31. 494–495.
14. Orbán Balázs keleti tudóstílusának tehát nem a Kelet–Nyugat megkülönböztetés a princípiuma. De akkor mi az? A válasz ugyan nem tartozik e tanulmány szorosabbban vett tárgyához, de talán mégis érdemes megadni: a szerző a nemzetek, népek, osztályok, nemek, szóval mindenféle embercsoportok szabadságának kifejezéseket értett haladáshoz mér mindent. Ez a szabadságesszme Orbánnál nem egy Nyugaton megteremtett és onnan kiterjedő, a francia forradalomhoz kötődő eszmény, hanem egyetemes érvényű, és üdvtörténeti értelemben hoz előrehaladást. Amint mondja: „csak a politikai szabadság, csak a népek emancipációja képes Krisztus tanait létesíteni e földön. [...] Krisztus tanai nem egyebek, mint a köztársaság, mint a népek szövetezése a testvéries szeretetben, mint a népek összeolvadása a közös szabadságban; mint a népek baráti kézszorítása az egyenlőségben!” – Orbán Balázs 1861. II. kötet. 140–141.
15. Orbán Balázs 1861. I. kötet, 3–17.
16. Orbán Balázs 1861. II. kötet, 46.
17. Orbán Balázs 1861. I. kötet, 11.
18. Orbán Balázs 1861. I. kötet, I–II.
19. Orbán Balázs 1861. I. kötet, II.
20. Vö. Dupcsik Csaba 2005. 52.
21. T. Szabó Levente: Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén. In: *Uő: A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Komp-Press, Kvár, 2008. 13–99. A továbbiakban: T. Szabó Levente 2008.
22. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... (<http://mek.niif.hu/04800/04804/html/10.html> – 2010. május 12.)
23. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... (<http://mek.niif.hu/04800/04804/html/3.html> – 2010. május 12.)
24. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... (<http://mek.niif.hu/04800/04804/html/52.html> – 2010. május 12.)
25. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... (<http://mek.niif.hu/04800/04804/html/51.html> – 2010. május 12.)
26. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... (<http://mek.niif.hu/04800/04804/html/3.html> – 2010. május 12.)
27. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... (<http://mek.niif.hu/04800/04804/html/3.html> – 2010. május 12.)
28. Vö. Bíró A. Zoltán: „Csodálatos” és „intoleráns” vidék. Jegyzetek a Har-Kov problémáról. 2000 1998. 10. 23–27.
29. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... (<http://mek.niif.hu/04800/04804/html/10.html> – 2010. május 12.)
30. Vö. Sorin Antohi: A „bovarizmustól” az etnikai ontológiáig. Románia és a Balkán. 2000 2002. 2. és 3. (http://www.ketezer.hu/menu4/2002_02/sorin.html és http://www.ketezer.hu/menu4/2002_03/sorin.html – 2010. május 12.)
31. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... (<http://mek.niif.hu/04800/04804/html/25.html> – 2010. május 12.)
32. Vámbéry Ármin: Keleti életképek. Athenaeum Kiadó, Bp., 1876. 19–21. A továbbiakban: Vámbéry Ármin 1876.
33. Orbán Balázs: Egyet-más Keletről és különösen a nőkről. In: *Uő: Törökországról s különösen a nőkről*. Orbán Balázs török tárgyú írásai. (Szerk. Steinert Ágota – Fodor Pál) Terebess Kiadó, Bp., 1999. [Eredeti megjelenés: 1875] 95–101. A továbbiakban: Orbán Balázs 1999.
34. Orbán Balázs 1999. 95.
35. Orbán Balázs 1999. 95.
36. Ahogy pár évvel később Kállay Béni Magyarország a Kelet és a Nyugat határán című akadémiai székfoglalójában, úgy itt Orbán is a topikusan a nyugati civilizáció őstípusának tartott antik görögség ókori keleti világba sorolására alapozza a magyarság keletiségét hangsúlyozó gondolatmenetét. Kállay Béni: Magyarország a Kelet és a Nyugat határán. MTA Kiadóhivatala, Bp., 1883. A Lakedaimón-metáforát Orbán Székelyföldön belüli jelentésadásra is használta. Lásd T. Szabó Levente 2008. 41.
37. Orbán Balázs 1999. 96.
38. Orbán Balázs 1999. 98.
39. Orbán Balázs 1999. 97.
40. Két évvel később Eszmetöredékek nemzetgazdászati hivatásunkról című, az Udvarhelyi Híradóban publikált cikkében hasonlóképpen emlékezik meg a székelyek ipari érdemeiről: „alig létezik nép mely munkásabb, tevékenyebb, tanulékonyabb lenne; mely a kitartó szorgalommal nagyobb felfogási képességet párosítana, mely ipari és kereskedelmi vállaltokra nagyobb hajlammal bír-

- na a székelynél.” Orbán Balázs: Eszmetöredékek nemzetgazdászati hivatásunkról. Udvarhelyi Híradó 1877. 38.
41. Orbán Balázs 1999. 98.
42. Orbán Balázs 1999. 99.
43. Vámbéry Ármin 1876. 24–25.
44. Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... (<http://mek.oszk.hu/04800/04804/html/109.html> – 2010. május 12.)
45. Orbán Balázs 1999. 99.

